ब्रह्मप्रज्ञा {BrahmaPrajna}

(A Multidisciplinary and Multilingual Peer-reviewed Journal)

Published by: Vedanta Vibhag, Valmeeki Vidyapeeth,

Email: vedantavibhag@gmail.com. ISSN: 2795-1960 (Print)

बौद्धदर्शनमा प्रतीत्यसमुत्पाद

जाङ्वु लामा

बौद्धदर्शनाचार्य

Email: fordmju99999@gmail.com

लेखसार

प्रतीत्यसमुत्पाद (प्रतीत्यसमुत्पन्नता) बौद्धदर्शनको केन्द्रीय तथा आधारभूत सिद्धान्त हो जसले सम्पूर्ण अस्तित्वलाई कारण-कार्य सम्बन्ध र पारस्परिक निर्भरताको दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछ । यस सिद्धान्तअनुसार कुनै पनि वस्तु, अवस्था वा घटना स्वतन्त्र, शाश्वत वा स्वभावतः अस्तित्वमा रहँदैन; विविध कारण (हेतु) र सहायक परिस्थितिहरू (प्रत्यय) को संयोगबाट उत्पन्न हुन्छ र ती कारणहरू समाप्त भएपछि त्यसको अस्तित्व पनि समाप्त हुन्छ । यही सिद्धान्तले अनित्य (क्षणभङ्गुरता), अनात्म (आत्म रहित) र दुःखका बौद्ध शिक्षालाई दार्शनिक आधार प्रदान गर्दछ । गौतम बुद्धले मानव जीवनमा विद्यमान दुःख, त्यसको उत्पत्ति, निरोध र निर्वाणको मार्ग स्पष्ट गर्न प्रतीत्यसमुत्पादलाई प्रमुख माध्यमका रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको हो । यसको व्यावहारिक अभिव्यक्ति द्वादश निदान (अविद्यादेखि जरामरणसम्म) को श्रृङ्खलामा पाइन्छ जसले जन्म-मृत्युको चक्र (संसार) कसरी सञ्चालन हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्दछ । यस सिद्धान्तले कर्म, पुनर्जन्म, नैतिक उत्तरदायित्व तथा मुक्ति सम्बन्धी बौद्ध अवधारणालाई समेत सुसंगत रूपमा व्याख्या गर्दछ । आधुनिक सन्दर्भमा पनि प्रतीत्यसमुत्पादको अवधारणा सामाजिक, आर्थिक, वातावरणीय तथा मनोवैज्ञानिक अन्तरनिर्भरताको व्याख्यामा अत्यन्त सान्दर्भिक देखिन्छ । व्यक्तिको आचरण, समाज, प्रकृति र विश्वव्यापी प्रणालीबीचको अन्तरसम्बन्ध बुझ्न यस सिद्धान्तले समग्र दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ । यस लेखमा प्रतीत्यसमुत्पादको शाब्दिक तथा दार्शनिक अर्थ, ऐतिहासिक विकास, द्वादश निदान, बौद्धदर्शनमा यसको स्थान, विभिन्न बौद्ध परम्पराहरूमा यसको व्याख्या, दार्शनिक महत्त्व तथा समकालीन जीवनमा यसको उपयोगिताको विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी– बौद्धदर्शन, प्रतीत्यसमुत्पाद, द्वादश निदान, कर्म, दुःख, निर्वाण ।

विषय परिचय :

बौद्धदर्शन विश्वका प्राचीन तथा प्रभावशाली दार्शनिक परम्परामध्ये एक हो । यसको स्थापना गौतम बुद्ध ले ईसापूर्व छैटौँ शताब्दीमा गर्नुभएको थियो । बौद्धदर्शनको मूल उद्देश्य मानव जीवनमा विद्यमान दुःखको वास्तविक कारण पत्ता लगाई त्यसबाट मुक्त हुने मार्ग देखाउनु हो । यस दर्शनले जीवन र जगत्का सम्पूर्ण घटनाहरूलाई तर्क, अनुभव र कारण-

कार्य सम्बन्धका आधारमा व्याख्या गर्दछ। यही कारणले बौद्धदर्शनलाई वैज्ञानिक तथा व्यावहारिक दर्शनका रूपमा पनि हेरिन्छ। बौद्ध शिक्षामा प्रतीत्यसमुत्पाद सबैभन्दा मौलिक, गहन र आधारभूत सिद्धान्त मानिन्छ। यसै सिद्धान्तमाथि बौद्धदर्शनका अन्य प्रमुख सिद्धान्तहरू अनित्यता (अनिच्च), अनात्मवाद (अनत्ता), कर्मवाद तथा निर्वाणमा आधारित छन्।

'प्रतीत्यसमुत्पाद' शब्द दुई भागबाट बनेको छ–'प्रतीत्य' अर्थात् 'निर्भर भएर' वा 'आश्रित भएर' र 'समुत्पाद' अर्थात् 'उत्पन्न हुनु' वा 'उदय हुनु'। यसरी प्रतीत्यसमुत्पादको शाब्दिक अर्थ "कारण र परिस्थितिमा निर्भर भएर कुनै पनि वस्तु, घटना वा अवस्था उत्पन्न हुनु" हो। यस सिद्धान्तअनुसार संसारमा कुनै पनि वस्तु वा घटना स्वतन्त्र, शाश्वत वा आफ्नै बलमा अस्तित्वमा रहँदैन। प्रत्येक वस्तु, व्यक्ति, विचार र घटना अनेक कारण तथा परिस्थितिहरूको संयोगबाट उत्पन्न हुन्छन् र ती कारणहरूको परिवर्तन वा समाप्तिसँगै परिवर्तन वा नाश पनि हुन्छन्। त्यसैले संसारमा कुनै पनि वस्तु स्थायी, स्वतन्त्र वा अपरिवर्तनीय छैन।

बुद्धले बोधिप्राप्तिपछि सबैभन्दा गहिरो रूपमा अनुभूत गर्नुभएको सत्य नै प्रतीत्यसमुत्पाद हो। उहाँले देखाउनुभयो कि संसारका सम्पूर्ण घटनाहरू परस्पर निर्भर छन्। कुनै पनि घटना एउटै कारणबाट उत्पन्न हुँदैन अनेक कारण र सहायक अवस्थाहरूको मेलबाट उत्पन्न हुन्छ। उदाहरणका लागि, एउटा बीउबाट बिरुवा बन्नका लागि केवल बीउ पर्याप्त हुँदैन; माटो, पानी, हावा, घाम, तापक्रम र समयको पनि आवश्यकता पर्दछ। यी सबै अनुकूल अवस्था हुँदा मात्र बिरुवा उम्रन्छ। यही नियम सम्पूर्ण प्राकृतिक, सामाजिक तथा मानसिक घटनाहरूमा पनि लागू हुन्छ।

प्रतीत्यसमुत्पादले संसारलाई नियतिवाद वा संयोगवादका आधारमा होइन, कारण-कार्य सम्बन्धका आधारमा बुझाउँछ। यस सिद्धान्तले कुनै पनि घटना ईश्वरको इच्छाबाट वा भाग्यका कारण मात्र उत्पन्न हुन्छ भन्ने धारणालाई स्वीकार गर्दैन। त्यस्तै, कुनै पनि कुरा बिना कारण स्वतः उत्पन्न हुन्छ भन्ने विचारलाई पनि अस्वीकार गर्दछ। प्रत्येक परिणामको पछाडि निश्चित कारण र परिस्थिति हुन्छन् र ती कारणहरूको अध्ययनद्वारा जीवनका समस्याहरूको समाधान सम्भव हुन्छ भन्ने मान्यता बौद्धदर्शनले प्रस्तुत गर्दछ।

बौद्धदर्शनमा प्रतीत्यसमुत्पादलाई विशेष रूपमा द्वादश निदान (बारह कारणहरूको श्रृङ्खला) मार्फत व्याख्या गरिएको छ। यसअनुसार अविद्या (अज्ञान) बाट संस्कार उत्पन्न हुन्छ, संस्कारबाट विज्ञान, विज्ञानबाट नाम-रूप, नाम-रूपबाट षडायतन, षडायतनबाट स्पर्श, स्पर्शबाट वेदना, वेदनाबाट तृष्णा, तृष्णाबाट उपादान, उपादानबाट भव, भवबाट जाति र जातिबाट जरा, मरण, शोक, दुःख, दैन्य तथा उपायताप उत्पन्न हुन्छ। यसरी सम्पूर्ण दुःखको मूल कारण अविद्या र तृष्णा हुन्। यदि अविद्याको अन्त हुन्छ भने त्यसबाट उत्पन्न हुने सम्पूर्ण दुःखको श्रृङ्खला पनि अन्त्य हुन्छ। यही नै निर्वाण प्राप्त गर्ने दार्शनिक आधार हो।

प्रतीत्यसमुत्पाद केवल दार्शनिक अवधारणा मात्र नभई व्यावहारिक जीवनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित सिद्धान्त पनि हो। मानिसका विचार, व्यवहार, कर्म र परिणामबीच गहिरो सम्बन्ध रहेको कुरा यस सिद्धान्तले स्पष्ट गर्दछ। असल कर्मले सुखद परिणाम दिन्छ भने खराब कर्मले दुःखद परिणाम ल्याउँछ। त्यसैले मानिसले आफ्नो वर्तमान र भविष्यलाई आफ्नै कर्मद्वारा निर्माण गर्न सक्छ भन्ने नैतिक सन्देश पनि यस सिद्धान्तमा निहित छ। यसले व्यक्तिलाई जिम्मेवार, सचेत र नैतिक जीवन जिउन प्रेरित गर्दछ।

यस सिद्धान्तको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको अनित्यता र अनात्मवादसँग यसको सम्बन्ध हो। कुनै पनि वस्तु कारण र परिस्थितिमा निर्भर भएर उत्पन्न हुने भएकाले त्यो स्थायी हुन सक्दैन। जसको उत्पत्ति हुन्छ त्यसको परिवर्तन र अन्त पनि हुन्छ। त्यसैले संसारका सबै वस्तु अनित्य छन्। त्यस्तै, कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुमा स्वतन्त्र, अपरिवर्तनीय र शाश्वत आत्मा छैन किनकि व्यक्तित्व पनि विभिन्न शारीरिक र मानसिक तत्त्वहरूको अस्थायी संयोजन मात्र हो। यसरी प्रतीत्यसमुत्पादले अनित्य र अनात्मका सिद्धान्तलाई तर्कसंगत आधार प्रदान गर्दछ।

आधुनिक विज्ञानका दृष्टिकोणबाट पनि प्रतीत्यसमुत्पादको महत्त्व अत्यन्त सान्दर्भिक देखिन्छ। पर्यावरणीय सन्तुलन, जैविक विकास, सामाजिक सम्बन्ध, मनोविज्ञान तथा भौतिक विज्ञानमा समेत परस्पर निर्भरता र कारण-कार्य सम्बन्धलाई महत्त्व दिइन्छ। आजको विश्वमा जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय संकट, आर्थिक असमानता तथा सामाजिक समस्याहरू पनि विभिन्न कारण र परिस्थितिको परिणाम भएकाले तिनको समाधानका लागि मूल कारणहरूको पहिचान आवश्यक हुन्छ। यस दृष्टिले प्रतीत्यसमुत्पाद केवल धार्मिक सिद्धान्त नभई विश्वव्यापी जीवनदर्शनका रूपमा पनि महत्त्वपूर्ण छ। प्रतीत्यसमुत्पाद बौद्धदर्शनको हृदय मानिने आधारभूत सिद्धान्त हो जसले संसारका सम्पूर्ण घटनाहरू कारण र परिस्थितिमा निर्भर भएर उत्पन्न हुने तथा ती कारणहरूको अन्तसँगै परिणाम पनि अन्त्य हुने सत्यलाई प्रतिपादन गर्दछ। यसले मानव जीवनका दुःखको वास्तविक कारण पहिचान गरी त्यसको निवारणको मार्ग प्रस्तुत गर्दछ। त्यसैले बौद्ध-दर्शनको अध्ययन, चार आर्यसत्यको बोध, कर्मको व्याख्या, अनित्य तथा अनात्मको समझ र निर्वाणको अवधारणालाई सम्यक् रूपमा बुझ्न प्रतीत्यसमुत्पादको गहिरो अध्ययन अपरिहार्य मानिन्छ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनले **गुणात्मक अनुसन्धान विधि** अवलम्बन गरेको छ, जसले बौद्धदर्शनको प्रतीत्यसमुत्पाद सिद्धान्तको दार्शनिक, वैचारिक र व्याख्यात्मक पक्षलाई गहन रूपमा विश्लेषण गर्न सहयोग पुर्याएको छ। साथै, **तुलनात्मक विश्लेषण** मार्फत थेरवाद, महायान र माध्यमिक परम्पराका व्याख्याको समानता र भिन्नतालाई दार्शनिक महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ। यसैगरी, प्रतीत्यसमुत्पादको अनित्य, अनात्म र दुःखसँगको अन्तरसम्बन्धलाई विश्लेषणात्मक रूपमा स्पष्ट पारिएको छ। अनुसन्धान सामग्रीलाई **विषयगत वर्गीकरण** गरी तार्किक ढङ्गमा व्यवस्थित गरिएको छ। आवश्यक स्थानमा मूल ग्रन्थका अवधारणाहरू उद्धृत गर्दै विद्वानहरूको व्याख्यासँग तुलना गरिएको छ, जसले निष्कर्षलाई विश्वसनीय र सन्तुलित बनाउन सघाएको छ।

अनुसन्धान नैतिकताको पालनामा सबै स्रोतको उचित उल्लेख, अनधिकृत प्रतिलिपिबाट बच्ने, तथा तथ्यलाई निष्पक्ष रूपमा प्रस्तुत गर्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएको छ। विभिन्न मत र व्याख्याप्रति सम्मान व्यक्त गर्दै वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ।

यस अध्ययनको **गुणात्मक**, **वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक** ढाँचाले प्रतीत्यसमुत्पादको दार्शनिक, नैतिक र व्यावहारिक पक्षलाई व्यापक रूपमा उजागर गर्न योगदान पुर्याएको छ। अध्ययनबाट सो सिद्धान्तको कारण-कार्य सम्बन्धको वैज्ञानिकता र मानवजीवनमा यसको उपयोगिताबारे गहन बुझाइ विकास हुने अपेक्षा गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

बौद्धदर्शनमा प्रतीत्यसमुत्पाद सम्पूर्ण शिक्षाको आधारभूत सिद्धान्त हो। यसको शाब्दिक अर्थ "एकअर्कामा निर्भर भएर उत्पन्न हुनु" वा "कारण र परिस्थितिको आधारमा उत्पन्न हुनु" हो। यस सिद्धान्तअनुसार कुनै पनि वस्तु, घटना वा अवस्था स्वतन्त्र, स्थायी वा आफ्नै बलमा अस्तित्वमा हुँदैन; बरु सबै कुरा विभिन्न कारण (हेतु) र सहायक अवस्थाहरू (प्रत्यय) को संयोगबाट उत्पन्न हुन्छन्। यही कारणले संसारमा देखिने सम्पूर्ण परिवर्तनशीलता, दुःख, सुख, जन्म, मृत्यु तथा समस्त अनुभवहरू कारण-कार्य सम्बन्धद्वारा सञ्चालित हुन्छन्।

यस सिद्धान्तको आधारभूत सूत्र हो– "इदं अस्मिन् सति इदं भवति; इदं अस्मिन् असति इदं न भवति।" अर्थात्, "यो हुँदा त्यो हुन्छ; यो नहुँदा त्यो हुँदैन।" यसले सम्पूर्ण अस्तित्वको कारण-कार्य सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्छ। कुनै पनि वस्तु वा अवस्था उत्पन्न हुनका लागि आवश्यक कारण र परिस्थिति चाहिन्छ। ती कारणहरू नष्ट भएपछि सम्बन्धित परिणाम पनि समाप्त हुन्छ। यसरी संसार निरन्तर परिवर्तनशील प्रक्रियाको रूपमा अघि बढिरहेको हुन्छ।

प्रतीत्यसमुत्पादको सैद्धान्तिक आधार अनित्य (क्षणभङ्गुरता), अनात्म र दुःख जस्ता बौद्धदर्शनका प्रमुख सिद्धान्तहरूसँग घनिष्ठ रूपमा सम्बन्धित छ। सबै वस्तु अनित्य भएकाले तिनीहरू स्थायी रहँदैनन्। स्थायी आत्माको अभाव भएकाले कुनै स्वतन्त्र 'म' वा 'आत्मा' छैन। यही परिवर्तनशील अवस्थाप्रति मोह र आसक्तिका कारण दुःख उत्पन्न हुन्छ। यसरी प्रतीत्यसमुत्पादले यी तीनै सिद्धान्तलाई एकीकृत रूपमा व्याख्या गर्दछ।

प्रतीत्यसमुत्पादले शाश्वतवाद (सबै कुरा सधैं उस्तै रहने) र उच्छेदवाद (मृत्युसँगै सबै कुरा पूर्ण रूपमा समाप्त हुने) दुवै अतिवादी दृष्टिकोणलाई अस्वीकार गरी मध्यम मार्ग प्रस्तुत गर्दछ। यसले संसारलाई न पूर्ण रूपमा स्थायी मान्छ, न पूर्ण रूपमा असम्बद्ध वा आकस्मिक। सबै कुरा कारण र परिस्थितिको निरन्तर सम्बन्धबाट उत्पन्न र विनाश हुने प्रक्रियाका रूपमा बुझिन्छ।

नैतिक दृष्टिले पनि यस सिद्धान्तको विशेष महत्व छ। मानिसका कर्मले भविष्यका परिणाम निर्धारण गर्छन्। शुभ कर्मले शुभ फल र अशुभ कर्मले अशुभ फल दिन्छ। यसले नैतिक उत्तरदायित्व, कर्म सिद्धान्त र पुनर्जन्मको आधारलाई स्पष्ट गर्दछ। साथै, अज्ञान, तृष्णा र आसक्तिको अन्त्य गरेर निर्वाण प्राप्त गर्न सकिने मार्ग पनि यही सिद्धान्तले देखाउँछ।

प्रतीत्यसमुत्पादको सैद्धान्तिक पर्याधारले संसारका सबै वस्तु र घटनाहरू परस्पर निर्भर, अनित्य र कारण-कार्य सम्बन्धमा आधारित रहेको स्पष्ट गर्दछ। यस सिद्धान्तले बौद्धदर्शनका अनित्य, अनात्म, दुःख, कर्म, पुनर्जन्म र निर्वाणजस्ता सम्पूर्ण शिक्षालाई एउटै दार्शनिक आधारमा एकीकृत गरेको छ। त्यसैले प्रतीत्यसमुत्पादलाई बौद्धदर्शनको मेरुदण्ड तथा यसको सबैभन्दा गहन र वैज्ञानिक सिद्धान्तका रूपमा स्वीकार गरिन्छ।

विश्लेषण

बुद्ध सम्पूर्ण विश्वमा प्रसिद्ध छन्। महात्मा बुद्धको पवित्र नामधेय संसारभरि नै प्रसिद्ध छ। उनले मानवलाई अहिंसाको सदुपदेश दिए। मानिसहरूको दुःख निवारणका लागि आफ्नो राज्य पनि त्यागे। ५०५ वि.पू को वैशाख जन्म लिएर नेपालको कपिलवस्तु राज्यलाई सिद्धार्थले अलङ्कृत गरे (उपाध्याय, सन् २०१७, पृ. ५)। तर कुनै ठाउँमा ई.पू. ५६३ पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ पौड्याल, २०८०,पृ. ६७)। बाल्यकालदेखि नै उनको चित्त सुखका साधनहरूमा रमेन। वैराग्य धन प्राप्त भएकाले उनलाई राज्यधन तृण समान थियो, यो कुनै आश्चर्यको विषय होइन। उनको मन कामभोग

र वासनाहरूमा मनागपि (अलिकति पनि) आसक्त भएको थिएन । अनि कुनै समय वृद्धावस्था रोग र मरण तथा प्रव्रजितको दर्शन गरेर वैराग्य पहिले नै जातिसकेको थियो । त्यसै सन्दर्भमा राजकुमारले रोहिणी सम्बन्धी निर्णयको प्रसङ्गमा सभामा थोरै मत प्राप्त गरे। यी अनेकौं आध्यात्मिक र भौतिक कारणहरूले शान्तचित्त युवक सत्यको खोजीमा घरबाट निस्किए ।पहिले नै उनले के सुनेका थिए भने आराडकालाम नामक एक तापसीले मोक्षको ज्ञान दिन्छ (दाहाल, २०६९, पृ. ४२) । पाँच अन्य ब्राह्मणहरूसँग तपस्या गरे तर त्यसले उनको मनलाई पूर्ण सन्तोष दिन सकेन । विशेष गरी दुःखबाट मुक्तिको विषयमा जान्न इच्छुक सिद्धार्थ उद्रकरामपुत्रको आश्रम गए तर उनको दर्शन पनि स्वीकार गर्न सकेनन् । अनुत्तर पद प्राप्त गर्न उरुवेला आएर नैरञ्जना नामक नदीको किनारलाई नै वासको लागि स्वीकार गरे । वीर्यवान् उनी "आफैं सत्यको साक्षात्कार गर्नेछु" भनी संकल्प गरी बुद्धत्व प्राप्तिको मार्गमा अग्रसर भए। कहिलेकाहीँ त उनी एउटै तिलको दानामा पनि जीवन धारण गर्थे । छाला र हड्डी मात्र बाँकी रहेको अवस्थामा उनले के जाने भने यस्तो मार्ग वैराग्यका लागि, बोधको लागि र मुक्तिका लागि पनि छैन । जब उनले भोजन गर्न थाले तब शरीर र मन स्वस्थ भयो । धीर साधकले "जबसम्म कर्तव्य सिद्ध गर्दिनँ, तबसम्म एउटै आसनमा बस्नेछु" भनी विचार गरी पर्यङ्कबद्ध भए ।

त्यसपछि रातको पहिलो पहरमा पूर्वजन्महरूको ज्ञान प्राप्त गरे । दोस्रो पहरमा दिव्य चक्षु विशुद्ध भयो । अनि अन्तिम पहरमा बाह्र प्रतीत्यसमुत्पादको साक्षात्कार भयो (सद्दातिस्स, २०६९, पृ. २५) । सूर्योदयमा सर्वज्ञताको साक्षात्कार गरे । त्यसपछि उनी बुद्ध भनेर प्रसिद्ध भए । उनले त्यो पवित्रतम पदवी प्राप्त गरे जसले गर्दा ती विश्वका धर्मगुरु तथागत बुद्ध, ज्ञानीहरूमा श्रेष्ठ भनेर विख्यात भए । सौतेनी आमा गौतमीले पालेकाले गौतम बुद्ध भनिन्छ । कोशलनरेश सुशील शुद्धोदन र माता मायादेवीका पुत्र सिद्धार्थ हुन् (उपाध्याय, २०७९, पृ. १५) ।

प्रतीत्यसमुत्पादको भेद

बौद्ध दर्शनमाबाह्य प्रतीत्यसमुत्पादरआन्तरिक प्रतीत्यसमुत्पादको वर्गीकरणले भौतिक जगत र मानसिक जगतका कार्य-कारण नियमलाई वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या गर्छ (आचार्य, सन् २०१७, पृ.२२४)। आचार्य असङ्गको*अभिधर्मसमुच्चय*र शालिस्तम्ब सूत्र जस्ता बौद्ध ग्रन्थहरूमा यी दुवै पक्षलाई अत्यन्तै सूक्ष्म रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

यसको विस्तृत र गहिरो विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ:

१. बाह्य प्रतीत्यसमुत्पाद

बाह्य प्रतीत्यसमुत्पादले चेतनारहित वा जड वस्तु, वनस्पति र भौतिक ब्रह्माण्डको उत्पत्ति, विकास र विनाशको नियमलाई व्याख्या गर्छ । यसलाई अझ स्पष्ट पार्न बौद्ध आचार्यहरूले यसलाई दुईवटा मुख्य आधारमा विभाजन गरेका छन्–

हेतु-सम्बन्ध

कुनै पनि भौतिक वस्तुको उत्पत्तिको मुख्य र प्रत्यक्ष कारणलाई 'हेतु' भनिन्छ । हेतु बिना कार्यको बीजारोपण हुन सक्दैन ।उदाहरण:धानको बिरुवाका लागिधानको बिउनै त्यसको मुख्य 'हेतु' हो । बिउ बिना धानको बिरुवा कल्पना गर्न सकिँदैन ।

प्रत्यय-सम्बन्ध

मुख्य हेतु (बिउ) भएर मात्र पुग्दैन, त्यसलाई अङ्कुरित हुन र बढ्नका लागि विभिन्न अनुकूल बाह्य परिस्थिति वा सहायक कारणहरूको आवश्यकता पर्छ, जसलाई 'प्रत्यय' भनिन्छ। बाह्य जगतमा मुख्यतया ६ वटा भौतिक धातु वा प्रत्ययहरू अनिवार्य हुन्छन्:

पृथ्वी धातु **:**यसले बिउलाई ओत दिन्छ, खडा हुन मद्दत गर्छ र स्थिरता प्रदान गर्छ।

अप धातु **:**यसले बिउलाई भित्रैदेखि भिजाएर, सडेर अङ्कुर निस्कने रस वा चिसोपना प्रदान गर्छ।

तेज धातु **:**सूर्यको प्रकाश वा तापक्रम, जसले बिउलाई परिपक्व बनाउँछ र रासायनिक प्रक्रिया गराउँछ।

वायु धातु**:**अङ्कुरलाई बाहिर धकेल्न र श्वासप्रश्वासको माध्यमबाट बढाउन मद्दत गर्छ।

आकाश धातु **:**बिरुवालाई फैलन र माथि बढ्नका लागि खाली ठाउँ प्रदान गर्छ।

ऋतु धातु **:**अनुकूल समय वा मौसम, जस बिना बिरुवाको सही विकास असम्भव हुन्छ।

विशेषता:

यी ६ वटा भौतिक तत्वहरू र बिउ मिल्दा त्यहाँ कुनै 'म' वा 'ईश्वर' भन्ने शक्ति हुँदैन। न त बिउले "म उम्रिन्छु" भन्छ, न त माटोले "म यसलाई उमार्छु" भन्छ। यो विशुद्धअचेतन र प्राकृतिक नियमहो।

२. आन्तरिक प्रतीत्यसमुत्पाद

आन्तरिक प्रतीत्यसमुत्पादले चेतनशील प्राणी, मानव मनोविज्ञान, पुनर्जन्मको रहस्य र दुःखको चक्रलाई व्याख्या गर्छ। यो बाह्य जगत जस्तो जड र यन्त्रवत् हुँदैन, बरु योचेतना र कर्मसँग जोडिएको हुन्छ। यसलाई पनि दुईवटा मुख्य आधारमा बुझिन्छ:

क) हेतु-सम्बन्ध

मानव जीवनको जन्म र बन्धनको मुख्य हेतुअविद्यारतृष्णाहो। सत्यलाई चिन्न नसक्नु र संसारका क्षणभङ्गुर वस्तुप्रति आशक्ति राख्नु नै आन्तरिक चक्रको मुख्य इन्धन हो।

ख) प्रत्यय-सम्बन्ध

मानव शरीर र चेतनाको निरन्तरताका लागि पनि ६ वटा आन्तरिक धातु वा प्रत्यय आवश्यक पर्छन्, तर यिनीहरूको कार्य बाह्य धातुको भन्दा फरक र मानसिक हुन्छ:

पृथ्वी धातु:मानव शरीरका ठोस भागहरू (हड्डी, मासु, दाँत आदि) जसले शरीरलाई आकार दिन्छन्।

अप धातु:शरीरका तरल पदार्थहरू (रगत, थुक, पसिना, आँसु आदि) जसले शरीरलाई जोडेर राख्छन्।

तेज धातु:शरीरको तापक्रम र पाचन शक्ति, जसले खाएको खानालाई ऊर्जामा बदल्छ।

वायु धातु:शरीरभित्र चल्ने श्वासप्रश्वास र वायुको प्रवाह, जसले शरीरलाई गतिशील बनाउँछ।

आकाश धातु:शरीरभित्रका खाली भागहरू (मुख, नाकको प्वाल, नसाका खाली ठाउँहरू), जसले सञ्चालनमा मद्दत गर्छन्।

विज्ञान धातु :

यो सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आन्तरिक प्रत्यय हो। यो मन वा चेतना हो, जसले गर्दा शरीर जीवित रहन्छ र नामरूप (मन-शरीर) को विकास हुन्छ। विज्ञान बिना माथिका ५ वटा धातुहरू लास जस्तै बन्छन्।

द्वादश निदानसँगको सम्बन्ध

यही आन्तरिक प्रक्रियालाई पूर्ण रूपमा बुझ्न बुद्धले बाह्र कडी (द्वादश निदान) को चक्र प्रस्तुत गर्नुभयो (आचार्य, सन् २०१७, पृ.२२४)। अविद्याबाट सुरु भएर संस्कार, विज्ञान हुँदै जरामरण (दुःख) सम्म पुग्ने यो चक्र तीन काल (भूत, वर्तमान र भविष्य) मा विस्तारित हुन्छ:

- अतित कालको कारण:अविद्या र संस्कार।
- वर्तमान कालको फल र कारण:विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना (फल) र तृष्णा, उपादान, भव (कारण)।
- भविष्य कालको फल:जाति र जरामरण।

बाह्य र आन्तरिक प्रतीत्यसमुत्पादप्रकृति र मानव जीवन दुवैमा यो नियम लागू हुने भएकाले यसलाई दुई भागमा बाँडिन्छः बाह्य प्रतीत्यसमुत्पादः यो भौतिक र प्राकृतिक वस्तुहरूमा लागू हुन्छ। जस्तैः बिउ, माटो, पानी र घामको संयोजनबाट बिरुवाको उत्पत्ति हुनु।आन्तरिक प्रतीत्यसमुत्पादः यो चेतनशील प्राणी र मानव जीवनको दुःख, जन्म तथा मरणको चक्रसँग सम्बन्धित छ। त्यसपछि आषाढ पूर्णिमाको दिन उनले सारनाथमा पाँच भिक्षुहरूलाई उपदेश दिए (योल्मोपा, २०७८, पृ. ३६)।"इदं अस्ति तस्मात् इदं भवति; इदं नास्ति तस्मात् इदं न भवति।" अर्थात् "यो हुँदा त्यो हुन्छ, यो नहुँदा त्यो हुँदैन।" यही सूत्र नै प्रतीत्यसमुत्पादको सार हो (कौसल्यायन, २०८२, पृ. ३४)।

प्रतीत्यसमुत्पादको अर्थ

'प्रतीत्यसमुत्पाद' शब्द दुई शब्दबाट बनेको छ–

प्रतीत्य = आश्रित भएर, निर्भर भएर

समुत्पाद = उत्पन्न हुनु

यसरी प्रतीत्यसमुत्पादको शाब्दिक अर्थ हुन्छ– "आश्रित उत्पत्ति", "परस्पर निर्भर उत्पत्ति" अथवा "कारण-प्रत्ययका आधारमा हुने उत्पत्ति।"

यस सिद्धान्तले संसारमा कुनै पनि वस्तु स्वतन्त्र रूपमा अस्तित्वमा रहँदैन भन्ने स्पष्ट गर्दछ। सबै वस्तुहरू एक-अर्कामा निर्भर छन्।

प्रतीत्यसमुत्पादको दार्शनिक आधार

बौद्धदर्शनले दुई चरम दृष्टिकोणको खण्डन गर्दछ–

शाश्वतवाद र उच्छेदवाद

यदि वस्तु शाश्वत हुन्थ्यो भने परिवर्तन सम्भव हुने थिएन। यदि पूर्ण रूपमा नष्ट हुने मात्र हो भने कर्मफल सम्भव हुने थिएन। त्यसैले बुद्धले मध्यममार्ग प्रस्तुत गर्दै प्रतीत्यसमुत्पादको सिद्धान्त प्रतिपादन गर्नुभयो (के.श्री धम्मानन्द,२०७९, पृ. ५३) ।यस सिद्धान्तले भन्छ–

कुनै वस्तु आफैंबाट उत्पन्न हुँदैन। अर्कोबाट मात्र पनि उत्पन्न हुँदैन ।बिना कारण उत्पन्न हुँदैन। कारण-प्रत्ययको संयोजनबाट मात्र उत्पन्न हुन्छ।

द्वादश निदान

द्वादशनिदान (द्वादश + निदान) बौद्धदर्शनको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो।'द्वादश' भनेको बाह्र र 'निदान' भनेको कारण वा आधार हो (उपाध्याय, सन् २०१७, पृ. ६३)। त्यसैले द्वादशनिदान भन्नाले दुःखको उत्पत्ति र त्यसको निरन्तरता कसरी कारण-कार्य सम्बन्धद्वारा चलिरहन्छ भन्ने व्याख्या गर्ने बाह्र कारणहरूको श्रृङ्खला बुझिन्छ। यो सिद्धान्त प्रतीत्यसमुत्पाद (परस्पर आश्रित उत्पत्ति) को व्यावहारिक व्याख्या हो। बुद्धले देखाउनुभएको अनुसार कुनै पनि वस्तु वा अवस्था स्वतन्त्र रूपमा उत्पन्न हुँदैन; प्रत्येक अवस्था अघिल्लो कारणमा निर्भर भएर उत्पन्न हुन्छ (उपध्याय, सन् २०१७, पृ. ६०)। द्वादशनिदानले जीव कसरी अज्ञानका कारण जन्म-मृत्युको चक्र (संसार) मा बाँधिन्छ भन्ने स्पष्ट गर्दछ। यसले दुःखको कारण मात्र देखाउँदैन, दुःखबाट मुक्त हुने उपाय पनि बताउँछ। यदि यस श्रृङ्खलाको पहिलो कडी अर्थात् अविद्याको अन्त्य गर्न सकियो भने त्यसपछि आउने सम्पूर्ण कारण-कार्यको क्रम स्वतः समाप्त हुन्छ र निर्वाण प्राप्त हुन्छ।

द्वादशनिदानका बाह्र अङ्ग

१. अविद्या (अज्ञान)– अविद्या भनेको वास्तविक सत्यको अज्ञान हो। चार आर्यसत्य, अनित्य, अनात्म तथा प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञान नहुनुलाई अविद्या भनिन्छ (चापागाई, २०७८, पृ. ७९)। यही सम्पूर्ण दुःखको मूल कारण हो।

२. संस्कार– अविद्याका कारण शरीर, वाणी र मनबाट गरिने शुभ, अशुभ तथा अव्याकृत कर्मलाई संस्कार भनिन्छ। यी कर्महरूले भविष्यको जीवनलाई निर्माण गर्छन्।

३. विज्ञान– संस्कारका कारण पुनर्जन्मको प्रारम्भिक चेतना उत्पन्न हुन्छ। यही चेतनाले नयाँ जीवनको आधार तयार गर्दछ।

४. नामरूप– विज्ञानको आधारमा मानसिक (वेदना, संज्ञा, संस्कार आदि) र शारीरिक (रूप) पक्षको विकास हुन्छ। यसलाई नामरूप भनिन्छ।

५. षडायतन– नामरूपको विकासपछि छ इन्द्रिय आधारहरू आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीर र मन उत्पन्न हुन्छन्। यिनलाई षडायतन भनिन्छ।

६. स्पर्श– इन्द्रिय, विषय र चेतनाको मिलनबाट स्पर्श उत्पन्न हुन्छ। उदाहरणका लागि आँखा, दृश्य र आँखा-विज्ञानको संयोगबाट चक्षुस्पर्श हुन्छ।

७. वेदना– स्पर्शका कारण सुख, दुःख वा उदासीन अनुभूति उत्पन्न हुन्छ। यही अनुभूतिलाई वेदना भनिन्छ।

८. तृष्णा– वेदनापछि सुखद वस्तुप्रति लोभ र दुःखद वस्तुबाट टाढा हुने चाहना उत्पन्न हुन्छ। यही तृष्णा हो। बुद्धका अनुसार तृष्णा दुःखको प्रमुख कारण हो (रिजाल, पृ. ३०)।

९. उपादान– तृष्णा बलियो भएपछि त्यस वस्तुप्रति आसक्ति, मोह र ग्रहण गर्ने प्रवृत्ति बढ्छ। यसलाई उपादान भनिन्छ।

१०. भव– उपादानका कारण पुनः कर्महरू सञ्चित हुन्छन् र भविष्यको अस्तित्व (भव) तयार हुन्छ।

११. जाति– भवका कारण नयाँ जन्म हुन्छ। यही जाति हो।

१२. जरामरण– जन्म भएपछि वृद्धावस्था, रोग, मृत्यु, शोक, विलाप, दुःख, दैन्य र मानसिक पीडा अनिवार्य रूपमा आउँछन्। यसलाई जरामरण भनिन्छ।

द्वादशनिदानको क्रम

अविद्या →संस्कार →विज्ञान →नामरूप →षडायतन →स्पर्श →वेदना →तृष्णा →उपादान →भव →जाति →जरामरण (शोक, परिदेव, दुःख, दैन्य, उपायास)।

यसरी एक कारणले अर्को परिणाम उत्पन्न गर्दै दुःखको चक्र निरन्तर चलिरहन्छ।

त्रिकालका आधारमा वर्गीकरण–

द्वादशनिदानलाई तीन कालमा विभाजन गरिन्छ– १. अतीत जीवन– अविद्या र संस्कार; २. वर्तमान जीवन-विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान र भव; ३. भविष्य जीवन– जाति र जरामरण।

यस वर्गीकरणले अतीत कर्मले वर्तमान जीवनलाई र वर्तमान कर्मले भविष्यको जन्मलाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने स्पष्ट पार्छ।

द्वादशनिदान र प्रतीत्यसमुत्पाद

द्वादशनिदान प्रतीत्यसमुत्पादको व्यावहारिक स्वरूप हो। प्रतीत्यसमुत्पादको सूत्र छ–

"इमस्मिन् सति इदं भवति; इमस्स उप्पादा इदं उप्पज्जति। इमस्मिन् असति इदं न भवति; इमस्स निरोधा इदं निरुज्जति (शाक्य, २०८१, पृ. १२७)।"

अर्थात् यो हुँदा त्यो हुन्छ; यसको उत्पत्तिले त्यसको उत्पत्ति हुन्छ। यो नहुँदा त्यो हुँदैन; यसको निरोध हुँदा त्यसको पनि निरोध हुन्छ।

द्वादशनिदानको निरोध

दुःखको अन्त्यका लागि यस श्रृङ्खलालाई उल्टो क्रममा समाप्त गर्नुपर्छ–

अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ। संस्कारको निरोधबाट विज्ञानको निरोध हुन्छ। विज्ञानको निरोधबाट नामरूपको निरोध हुन्छ। नामरूपको निरोधबाट षडायतनको निरोध हुन्छ। षडायतनको निरोधबाट स्पर्शको

निरोध हुन्छ। स्पर्शको निरोधबाट वेदनाको निरोध हुन्छ। वेदनाको निरोधबाट तृष्णाको निरोध हुन्छ। तृष्णाको निरोधबाट उपादानको निरोध हुन्छ। उपादानको निरोधबाट भवको निरोध हुन्छ। भवको निरोधबाट जातिको निरोध हुन्छ। जातिको निरोधबाट जरामरण तथा सम्पूर्ण दुःखको अन्त्य हुन्छ। यही निर्वाणको मार्ग हो।

दार्शनिक महत्त्व

द्वादशनिदानले संसारका सबै घटनाहरू कारण-कार्य सम्बन्धमा आधारित छन् भन्ने सिद्ध गर्दछ। यसले न त पूर्ण नियतिवाद स्वीकार गर्छ, न त संयोगवाद। यसले नैतिक कर्मको महत्त्व स्थापित गर्दै मानिसलाई आफ्नो कर्मप्रति जिम्मेवार बनाउँछ। यस सिद्धान्तले अनात्म, अनित्य र कर्मको सिद्धान्तलाई पनि पुष्टि गर्दछ।

व्यावहारिक महत्त्व

दुःखको वास्तविक कारण पहिचान गर्न सहयोग गर्दछ। लोभ, मोह र तृष्णाबाट मुक्त हुन प्रेरणा दिन्छ। नैतिक जीवन, ध्यान र प्रज्ञाको अभ्यासलाई बल दिन्छ। अष्टाङ्गिक मार्गको अभ्यासद्वारा अविद्याको अन्त्य गर्न प्रेरित गर्दछ। निर्वाण प्राप्तिको मार्ग स्पष्ट गर्दछ।

निष्कर्ष

प्रतीत्यसमुत्पाद बौद्धदर्शनको सबैभन्दा आधारभूत र गहन सिद्धान्त हो। यसको शाब्दिक अर्थ "कारण र परिस्थितिमा निर्भर भएर उत्पन्न हुनु" हो। यस सिद्धान्तअनुसार संसारको कुनै पनि वस्तु वा घटना स्वतन्त्र, शाश्वत वा आफ्नै बलमा अस्तित्वमा रहँदैन; सबै कुरा अनेक कारण र सहायक अवस्थाहरूको संयोगबाट उत्पन्न हुन्छन् र ती कारणहरूको परिवर्तनसँगै परिणाम पनि परिवर्तन हुन्छन्।

यस सिद्धान्तको मूल सूत्र हो– "यो हुँदा त्यो हुन्छ; यो नहुँदा त्यो हुँदैन।" यसले शाश्वतवाद र उच्छेदवाद दुवै चरम दृष्टिकोणको खण्डन गरी मध्यममार्ग प्रस्तुत गर्दछ। प्रतीत्यसमुत्पादलाई **बाह्य** (भौतिक जगत) र **आन्तरिक** (मानसिक जगत) गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ। यसको व्यावहारिक स्वरूप **द्वादश निदान** (बाह्र कारणहरूको श्रृङ्खला) मार्फत व्याख्या गरिएको छ– अविद्यादेखि जरामरणसम्मको यो श्रृङ्खलाले दुःखको उत्पत्ति र निरन्तरताको कारण स्पष्ट पार्दछ। प्रतीत्यसमुत्पादले अनित्यता, अनात्मवाद, कर्मवाद र निर्वाणको सिद्धान्तलाई तार्किक आधार प्रदान गर्दछ। यसले मानव जीवनका दुःखको वास्तविक कारण पहिचान गरी त्यसको निवारणको मार्ग देखाउँछ। आधुनिक विज्ञानको दृष्टिले पनि परस्पर निर्भरता र कारण-कार्य सम्बन्धको यो सिद्धान्त अत्यन्त सान्दर्भिक छ। प्रतीत्यसमुत्पाद बौद्धदर्शनको मेरुदण्ड हो, जसले संसारका समस्त घटनाहरू परस्पर आश्रित, अनित्य र कारण-कार्य सम्बन्धमा आधारित रहेको स्पष्ट गर्दै दुःखमुक्तिको वैज्ञानिक एवं व्यावहारिक मार्ग प्रस्तुत गर्दछ।

सन्दर्भसूची

आचार्य, नरेन्द्रदेव (सन् २०१७), *बौद्धधर्म-दर्शन,* दिल्लीः मोतीलाल बनारसीदास।

उपाध्याय, बलदेव (इ.सन् २०१७), *बौद्ध-दर्शन-मीमांसा,* वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन।

उपाध्याय, उद्धवदेव (२०७९), *भगवान् गौतम बुद्ध,*काठमाण्डौः मधुवन प्रकाशन।

के.श्री धम्मानन्द (२०७९), *बौद्ध विश्वास,* ललितपुरः धम्म डिजिटल।

कौसल्यायन, भदन्त आनन्द (२०८२), *बौद्ध धर्म एक बुद्धिवादी अध्ययन*, काठमाण्डौः फाइनप्रिन्ट प्रा.लि.।

खेन्पो, ग्याल्छेन (२०७४), *मोक्षमार्ग उज्ज्वल प्रदीप,*काठमाण्डौः चोक्युर लिङ्पा फाउन्डेशन।

चापागाई, बालकृष्ण (२०७८/१२/२१), *बौद्धदर्शन र सञ्चार,* लुम्बिनीः वाङ्मय प्रतिष्ठान, बुटवलः मिडिया प्रकाशन प्रा.लि.। पृ. १८०–१८६।

दाहाल, रोशन (२०६९), *गौतम बुद्ध जीवनी र दर्शन,* काठमाडौः पाँचपोखरी प्रकाशन गृह।

दाहाल, रोशन, *बुद्ध दर्शन (बौद्ध जीवन कसरी जिउने)*, काठमाडौः पाँचपोखरी प्रकाशन गृह।

बौद्धाचार्य शान्तिस्वरुप बौद्ध (सन् २०२२), *बौद्धचर्या प्रकाश*, नई दिल्लीः सम्यक प्रकाशन।

डा.सद्दातिस्स (२०६९),*गौतम बुद्धः जीवन* र *दर्शन,*काठमाण्डौः एसिया पब्लिकेसन्स् प्रा.लि.।

रिजाल, नारायण प्रसाद, *बौद्धादर्श,*तैवानः द कर्पोरेट बोडि अफ द बुद्ध एजुकेशनल फाउन्डेशन।

योल्मोपा, दुङ्जिन् लोपोन रिन्पोछे दावा साङबो (२०७८), *बुद्धको अमृतमय वचन तथा बौद्ध परम्परा,* काठमाण्डौः योल्मो कान्यिङ शेडुप लिङ गोन्पा।

वज्राचार्य, सिद्धिविलास (२०८१), *महायान बुद्धधर्म,*काठमाडौः श्री तेज बहादुर नेमकुल।

शाक्य, अजय क्रान्ति (२०८१), *बुद्धका मौलिक दर्शन,*काठमाडौः नेपालमण्डल लिट्रेचर कल्चर ट्रष्ट।